

Umenie a príroda stredovekej Európy

Michel Zink
Michel Pastoureau
Béatrice de Chancel-Bardelot
Christine Descatoire

Medievalista zoči-voči zvierat'u

Historici sa zvieratom veľmi dlho vôbec nezapodievali. Zanechali ho „malej histórii“, ako to zvykli robiť so všetkými témami, ktoré sa im zdali bezvýznamné, anekdotické alebo okrajové. Iba niektorí filológovia a historici náboženstva sa zaujímali o ten či onen špecifický spis, ktorý pojednával o zvieratách. Ale venovať im skutočnú tézu alebo vedeckú publikáciu, bolo doslova nemysliteľné. Spomínam si na ťažkosti, s ktorými som sa stretol na konci

60. rokov, na École nationale des chartes, keď som sa snažil o to, aby bola akceptovaná dizertačná práca spracúvajúca tému o stredovekom heraldikom beštiári. Táto téma sa javila ako málo seriózna, dokonca naivná, pretože išlo o zvieratá, čiže o aktérov, ktorí nemali čo hľadať na výslni historickej scény.

Odvtedy sa, našťastie, situácia zmenila. Vďaka práci niekoľkých historikov-priekopníkov, kde treba v prvom rade citovať Róberta Delorta,¹ a vďaka čoraz častejšej spolupráci výskumníkov z rôznych oblastí (zoológov, antropológov, etnológov, lingvistov), sa zvieratá stali samostatným predmetom histórie. Jeho štúdium sa už dnes nachádza na vrchole výskumu a na križovatke

viacerých disciplín. Nemôže však byť iba „transdokumentárne“ a „interdisciplinárne“, tieto dve adjektíva sú momentálne v dôsledku ich prehnaného používania trochu znevážené, ale dokonale označujú spôsoby bádania, ktorými sa má riadiť každý historik zaujímajúci sa o zvieratá.

Keďže zvieratá boli vždy ponímané v jeho vzťahoch s človekom, dotýka sa vskutku všetkých veľkých historických spisov v sociálnej, ekonomickej, materiálnej, kultúrnej, náboženskej a symbolickej oblasti. Zvieratá sa nachádzajú všade, vo všetkých obdobiach a vo všetkých situáciách. A kdekoľvek sa objaví, nastoluje historikovi početné a komplexné otázky.

Spoločenstvo živých bytostí

V tejto novej pozornosti historikov voči svetu zvierat zohrali medievalisti nepochybne hlavnú úlohu. Má to viacero príčin. Prvá je pravdepodobne dôsledkom ich bezhraničnej zvedavosti a spôsobu, akým dokázali s predstihom odstrániť bariéry medzi jednotlivými, príliš ohraničenými oblasťami výskumu. Toto umožnilo kombinovanie informácií získaných z veľmi rozmanitých dokumentárnych zdrojov, obohatiť jednotlivé problematiky a nadviazať kontakty s odborníkmi prichádzajúcimi z iných vedných odborov,

Obr. 1

Misa s hviezdami a ježkami

Manisès alebo Paterna
(Španielsko),
tretia štvrtina 15. storočia
Fajansa s metalickou glazúrou
Ø 45 × 7 cm (hĺbka)
Pôvodne zbierka E. Piot;
akvizícia 1848
Cl. 1666

sociálnych či prírodných. Ale prvotná príčina sa takisto nachádza v samotných stredovekých dokumentoch, ktoré sú obzvlášť výrečné, pokiaľ ide o zvieratá a o jeho vzťahy k mužom, ženám a k spoločnosti. Sú to predovšetkým texty a obrazy, ale aj archeologické predmety, rituály a spoločenské kódy, pečatidlá a erby, toponymia a antroponymia, folklór, príslovia, piesne, nadávky. Nech by sa historik-medievalista dobrodružne vydal na ktorýkoľvek dokumentačný terén, nemôže na ňom nestretnúť zvieratá. Zdá sa, že na Západe žiadne iné obdobie o zvierati tak často a tak intenzívne nerozmýšľalo, nehovorilo o ňom a neinscenovalo ho. Zvieratá sa hojne vyskytujú aj v kostoloch, kde tvoria veľkú časť dekoru a figuratívneho obzoru, či už maľovaného alebo plastického, ktorý mali kňazi, mnísi a veriaci denne pred očami. Boli veľkým pohoršením pre niektorých prelátov, ktorí sa podobne ako sv. Bernard v 12. storočí rozhorčovali nad „... divokými levmi, odpornými opicami, flákatými tigrami, hybridnými príšerami, zvláštnymi kentaurami, rybami s telom štvornožca, ľuďmi a zvieratami osedlanými inými zvieratami ...“;² obývajúcimi Boží chrám.

Stredovek trval takmer jedno tisícročie, je preto potrebné klasifikovať jeho prínosy, časovo usporiadať problémy a rozlišovať postoje, ktoré v striedaní toľkých storočí nezostali bez pohnutia. Treba tiež zdôrazniť, do akej miery sa kresťanská stredoveká kultúra zaujímalá o zvieratá a ako sa o ňom vyjadrili dva myšlienkovito a pociťovito viditeľne protikladné prúdy. Na jednej strane je potrebné čo najjasnejšie postaviť do protikladu človeka stvoreného na obraz Boží, a zvieraciu bytosť, podriadenú a nedokonalú, dokonca nečistú. Na druhej strane však niektorí kresťania dávajú najavo, viac či menej, pocit skutočného spoločenstva živých bytostí a spolupatričnosť – nie iba biologickú – medzi človekom a zvieratom.

Obr. 2
Fólio kalendára z knihy hodiniek: november

(zakáľačka)

Francúzsko, okolo 1500

Cl. 22715 I

Prvý prúd je dominantný a vysvetľuje, prečo sa zvieratá tak často objavujú na scéne. Ak sú človek a zvieratá permanentne v opozícii a keď sa zo zvieratá robí menejcenná bytosť či obluda, silou zvyklosti to vedie k tomu, že sa o ňom nepretržite hovorí. Zvieratá sa stávajú všadeprítomným a privilegovaným predmetom všetkých metafor a prirovnaní. Skrátka, „uvažovalo sa o ňom symbolicky“, ak použijeme známu formuláciu jedného antropológa.³ Toto zároveň vedie ku krutému potlačeniu každého postoja, ktorý by si dovoľil zámenu ľudskej bytosti so zvieracím druhom. Z toho napríklad pramenia zákazy, opakované – keďže aj tak neúčinné, maskovať

sa za zviera, imitovať zvieracie správanie, oslavovať a velebiť zviera alebo dokonca udržiavať s ním trestuhodné vzťahy počnúc prehnanou náklonnosťou vo vzťahu k niektorým domácim zvieratám až po najhanebnejšie zločiny, akými sú čarodejníctvo a beštiálnosť.

Druhý prúd je diskretnejší, ale nemenej dôležitý. Je dedičstvom rovnako Aristotela ako sv. Pavla. Od Aristotela vlastne pochádza myšlienka spoločenstva živých bytostí, rozptýlená v mnohých jeho dielach a potvrdená v spise *De anima*, ktorý stredovek zdedil vo viacerých etapách, pričom tá posledná, v 13. storočí, bola najdôležitejšia.⁴ Asimilácia Aristotelovho dedičstva v samotnej kresťanskej tradícii bola v tejto doméne uľahčovaná tým, že existujúci postoj voči svetu zvierat sa uberal tým istým smerom, aj keď z rôznych príčin. Tento postoj, ktorého najslávnejší príklad nachádzame u sv. Františka z Assisi, má svoj pôvod v niekoľkých strofách sv. Pavla, zvlášť v pasáži Epištoly svätého Pavla Rimanom: „že aj samo stvorenstvo bude oslobodené z otroctva skazy do slobody a slávy dietok Božích“ (Rim. 8, 21).

Duša zvierat

Toto slovné spojenie silno poznačilo teológov, ktorí ho komentovali. Niektorí si kládli otázku zmyslu týchto slov: pýtali sa, či Kristus naozaj prišiel spasit' všetky stvorenia a či všetky zvieratá sú naozaj „dietkami Božími“. To, že sa Ježiš narodil v stajni, je pre niektorých autorov dôkazom, že Spasiteľ zostúpil na zem, aby spasil tiež zvieratá. Iní teológovia, nadchnutí scholastikou, si kládli otázky, o ktorých sa diskutovalo na parížskej univerzite v polovici 13. storočia. Čo sa týka budúceho života zvierat: Sú po smrti vzkriesené? Prídu do neba? Prídu na

miesto, ktoré im je špeciálne vyhradené? Všetky zvieratá alebo len jedno individuum z každého druhu? Alebo čo sa týka ich pozemského života: Môžu pracovať v nedeľu? Majú sa v určité dni postiť? A predovšetkým: treba s nimi na tomto svete zaobchádzať ako s bytosťami morálne zodpovednými?

Podľa mnohých stredovekých kresťanských autorov má zviera dušu, ktorá je nielen vegetatívna a senzibilná, ako v prípade rastlín, ale má aj intelekt, tak ako ho má človek. Ide prinajmenšom o druhy považované za „vyššie“, čo znamená štvornohé a zvlášť domáce štvornohé zvieratá. Z toho vyplýva, že sú zodpovedné za svoje činy, sú schopné pochopiť, čo je Dobro a Zlo a majú byť súdené, ak vykonajú zločin alebo priestupok. To vysvetľuje ich prítomnosť v súdnych sieňach a procesy konané proti nim od 13. storočia.

Viacerí autori počnúc Aristotelom si všimli, že zvieratá snívajú, sú schopné rozpoznať, ničia, pamätajú si, môžu získať nové návyky. Otázkou však je, či vyššie zvieratá majú navyše aj to, čo má človek – duchovný princíp. Tomáš Akvinský to kategoricky popiera.⁵ Pred ním jeho učiteľ Albert Veľký podčiarkol, že pre zvieratá ostávajú znaky vždy len signálmi a nestávajú sa nikdy symbolmi. Sú to dva základné rozdiely, ktoré, ako sa zdá, vytvárajú nepriepustnú hranicu medzi človekom a zvieratom. Zviera si neuvedomuje nemateriálne. Preto sú mu akékoľvek abstraktné pojmy či náboženské myšlienky neprístupné.

Pasce anachronizmu

Viacere otázky evokované vyššie nám dnes navodzujú úsmev: Je zvieratám dovolené pracovať v nedeľu? Treba im nanútiť dni pôstu? Pôjdu do pekla alebo do neba? Mýlite sa. Táto polemika,

zvedavosť a otázky týkajúce sa zvieratá, ktoré si stredovek na Západe kladie, naopak, podčiarkujú, aký pozoruhodný záujem zvieratú venovalo kresťanstvo. Biblický a grécko-rímsky starovek ho zanedbávali alebo odsudzovali; kresťanský stredovek postavil zvieratá do popredia.

Najväčšia nástraha, ktorá v týchto doménach na historika číha na každom rohu dokumentu, je anachronizmus. My nemôžeme a nesmieme prenášať do minulosti naše dnešné poznatky ako také, naše definície, naše klasifikácie, naše čítanie. Nie sú to ani tie včerajšie a nebudú to bezpochyby ani tie zajtrajšie. Naše aktuálne poznatky vôbec nie sú absolútnymi a definitívnymi pravdami. Sú iba etapami v pohybe histórii poznania. Pokiaľ to vedec neprijme, upadne do obmedzeného scientizmu a do pozitivizmu nezlučiteľného s historickým výskumom.

Do tejto anachronickej pasce upadli viacerí historici zoológie. Odmietali študovať reč stredovekej zoológie vo svetle samotnej stredovekej či dokonca antickej kultúry a porovnávali ju s rečou súčasnej vedy. To ich viedlo buď k vysmievaniu sa tvrdeniam alebo presvedčeniam toho či iného autora alebo k napísaniu takýchto fráz, ktoré sú vybrané z veľmi často citovanej histórie zoológie patriacej dvom povestným historikom vedy:

„Stredovek je sterilné a dekadentné obdobie, zvlášť z vedeckého hľadiska. Čo sa týka zoológie, stredovek prebral väčšinu absurdných bájok zo staroveku, vymyslel si ďalšie a nijako sa nedokázal oddať empirickému skúmaniu [...]. Táraniny, s ktorými sa stretávame v beštiároch, dobre ukazujú presvedčenie tých, ktorí ich písali, čítali alebo propagovali [...]. Nebudeme klásť dôraz na túto literatúru, ktorá spadá viac do folklóru ako do Vedy.“⁴⁷

Radi by sme vedeli, čo znamená „empirické skúmanie“ a čo treba rozumieť pod „táraninami“... Stredovek vie veľmi dobre pozorovať bytosti a veci, ale pojem presnosť a pojem pravdivosť sa preň nenachádzajú na jednej úrovni. Iba pozorovaním k samotnej pravde nedospejeme. Podobné výroky v každom prípade ukazujú, že ich autori nepochopili, čo je to História. Minulosť, a zvlášť vzdialená minulosť, nemôže byť pochopená (nieto ešte posúdená!) podľa čítania, hodnôt a poznatkov súčasnosti. V tomto prípade je „vedecky korektné“ nielen odsúdeniahodné, ale je aj zdrojom všetkých omylov, zmätkov a absurdít. V rozpore s tým, ako to myslia naši dvaja autori, prírodné či biologické vedy nemôžu a nesmú nanútiť ich istoty spoločenským vedám. Ostatne, čím je vlastne prírodoveda, ak nie určitým špecifickým druhom kultúrnej histórie?

Imaginárno je realitou

Študovať stredoveký zoologický diskurz vo svetle poznatkov a klasifikácií modernej zoológie nemá žiadny zmysel. Vezmime si ako príklad koncept „cicavca“, ktorého stredovekí autori nepoznali (takto jasne bol sformulovaný až v 18. storočí), a osobitne prípad delfína. Ak by sme skúmali stredoveké zvieratá a rozlišovali cicavcov od necicavcov, viedlo by to k vyňatiu delfína z kategórie rýb, do ktorej ho však radia všetky beštiáre a všetky stredoveké encyklopédie. Viedlo by to k jeho začleneniu do kategórie, aj keď neznámej, „veľrýb a morských cicavcov“⁴⁸; delfín by prestal byť kráľom rýb, ktorým je skoro vo všetkých stredovekých dokumentoch. Týmto postupom nielen okliešťujeme a prekrúcame celé stredoveké zmýšľanie viažuce sa k svetu rýb, ale

zároveň prestávame rozumieť tomu, prečo má na obrázkoch delfín korunu ako ozdobu!

Podobný anachronický odklon sa nachádza v prácach, ktoré sa pokúšajú roztriediť druhy zvierat, dnes už s presnosťou pomenované a zatriedené, pod hybridné alebo nedefinovateľné druhy, uvedené na scénu prostredníctvom textov a obrazov, ktoré nám stredovek zanechal. Niektorí zoológovia sa nazdávajú, že v tej či onej príšere nachádzajúcej sa na románskej skulptúre či na gotickom pergamene objavili pozostatky prehistorických zvierat, ktoré vymreli pred niekoľkými desiatkami storočí. Ďalší sa úzkostlivo snažia rozlíšiť „pravdy“ od „omylov“ v beštiároch a v zoologickej literatúre, ktorá z nich vychádzala. Niektorí sa tvrdošijne snažia upozorňovať na zámenu medzi králikom a zajacom na okrajoch rukopisov neskorého stredoveku alebo sa čudujú, že stredoveký leopard nemá nič spoločné so šelmou, ktorú pod týmto menom poznajú. Sú dokonca pohoršení, že netopier patrí zároveň do sveta potkanov aj do sveta vtákov.

Prečo sa historici vedy, ktorí sa zvyčajne vyhýbajú súdenu poznatkov minulosti podľa poznatkov prítomnosti, nechajú chytiť do pasce akonáhle ide o zvieratá? Prečo nechávajú stranou kultúrny relativizmus, taký potrebný pri každom historickom skúmaní? Prečo odmietajú pripustiť, že v stredovekých spoločnostiach, ako nakoniec v každej spoločnosti, nie je možné bezohľadne dať do protikladu imaginárno a realitu? Imaginárno je realita! Sociológ alebo etnológ, ktorý by skúmal všetky aspekty danej spoločnosti, ale by opomenul všetko, čo sa týka imaginárna, jeho presvedčenia, jeho snov a systémov hodnôt pod zámienkou, že to nie je ani cieľom ani skutočnosťou, a teda nemôže dospieť k „empirickému skúmaniu“ (ak preberieme vyššie citovaný výraz), by úplne oklieštil svoje bádanie a nepochopil

by o spoločnosti vôbec nič. To pripustí každý. Ale v prípade stredovekých spoločností ide o to isté. Aj v stredoveku imaginárno tvorilo súčasť reality a dnes mnohé opozičné kategórie, ktoré namiesto nás definujú a triedia zvierací svet, nie sú náležité: domorodý/exotický; domáci/divý; skutočný/chimérický. Napríklad lev nie je v západnom stredoveku exotickým zvieratom, ale je súčasťou každodenného obzoru: stretávame ho často, v maliarstve či v sochárstve a vo všetkých kostoloch. Podobne je to s drozdom, strakou, vranou, myšou a dokonca aj s líškou či s lasicou, ktoré sú považované za „domáce“ zvieratá, pretože žijú okolo domu (*domus*). Čo sa týka draka, nie je to vôbec chimérická bytosť, ale bytosť naozaj skutočná, ktorú ako i leva každodenne vidíme a bojíme sa jej. Rozpravy a obavy, ktoré z nich pramenia, nie sú pre mužov a ženy v stredoveku žiadnymi táraninami.

Zvieracie súdy

Mnohí autori tiež upadli do tejto pasce anachronizmu, keď sa zaujímali o procesy so zvieratami medzi 13. a 17. storočím. Bez akejkoľvek obozretnosti premietli do minulosti naše ctenia a naše súčasné systémy hodnôt. Zanechali skúmanie týchto procesov „malej histórii“, ako aj publikáciám určeným verejnosti pachtiacej po anekdotách zosmiešňujúcich mravy a vieru starých spoločností.

Pravdupovediac, pracovať na tejto téme nie je vôbec ľahkou úlohou. Zápasy z týchto procesov sú často zredukované na smietky roztrúsené v rôznych archívnych fondoch. Niekoľkí právnici zo 16. a 17. storočia našťastie trochu pripravili terén tým, že si kladli otázky týkajúce sa legitímnosti a účinnosti týchto procesov. Zostavili právnické

zbierky, ktoré napriek ich neúplnosti môžu byť východiskovým bodom našich hľadání. Niektoré aféry sú výnimočne dobre zdokumentované. Ako napríklad tá o prasnici z Falaise v Normandii.

V tomto malom mestečku na začiatku roku 1386 ťahala jedna kobyľa za sebou prasnicu, asi tri roky starú, oblečenú v mužských šatách, a to od hradného námestia až po predmestie Guibray vo Falaise, kde bolo na mieste trhoviska postavené popravisko. Tam pred rozmanitým davom, pozostávajúcím z vikomta de Falaise, teda z kráľovského sudcu a jeho ľudí, obyvateľov mesta, z dedinčanov prichádzajúcich z okolitého vidieka a z veľkého počtu prasiec, kat zmrzačí prasnicu, odreže jej rypák a zareže jej do stehna. Potom, keď ju vyzdobí akousi maskou s ľudskou podobou, zavesí ju za zadné laby na drevenú vidlicu a nechá ju v tejto polohe, až kým nezdochne. Čo nastane rýchlo. Ale predstavenie sa týmto nekončí. Zavolali kobyľu, mŕtvu prasnicu predtým akoby zadusili a priviazali na košinu, aby sa odporový rituál vlečenia mohol zopakovať. Na záver, po viacerých kolách okolo námestia, boli viac-menej rozkúskované zvyšky zvieraťa upálené na hranici. Nevieme, čo urobili s jeho popolom, ale vieme, že na žiadosť vikomta de Falaise bola v Kostole Svätej Trojice vytvorená veľká nástenná maľba ako spomienka na túto udalosť. Bolo ju možné vidieť ešte v 19. storočí.⁹

Je to často vďaka účtovníckym dokumentom, ktoré v právnických archívoch privedú výskumníka na stopu takéhoto procesu. Pretože zviera je pred súdením uväznené: je ho teda potrebné živiť, platiť väzenského dozorcú, prípadne aj vlastníka miesta väzenia. Uväznenie môže trvať jeden až tri týždne. Následne je potrebné zaplatiť kata, jeho asistentov a tesárov, ktorí pripravujú popravisko. Všetky sumy sú dôsledne zaznamenané. V prípade prasnice

z Falaise to vieme z potvrdenky, že mestský kat dostal desať sou [grošov = 5 centimov franku] a desať denárov za námahu, potom opäť desať sou, aby si mohol kúpiť nový pár rukavíc. Vieme ešte mnoho iných vecí, zvlášť mená všetkých protagonistov, aj meno vikomta Regnauda Rigaulta, ktorý vyhlásil rozsudok a predsedal exekúci. Bol to práve on, ktorý mal tú prekvapujúcu myšlienku pozvať všetkých vidiečanov, aby sa zúčastnili sprievodu so svojimi prascami, aby im výjav umučenia svine „slúžil ako príučka“. Táto prasnica prevrátila asi trojmesačné dieťa, ktoré bolo bez dozoru vo svojom kočičku. Začala mu obhrýzať tvár a rameno (preto tie zmrzačenia, ktoré musí podstúpiť na tých istých častiach), „natol'ko, až z toho zomrelo“. Proces trval deväť dní. Zviera obhajoval prokurátor. Vikomt trval na tom, aby sa poprava konala za prítomnosti vlastníka zvieraťa „na jeho zahanbenie“, a za prítomnosti otca dojčťa „na jeho potrestanie za to, že si nedokázal ustrážiť dieťa“. Takéto opatrenia neboli v procesoch tohto druhu vzácnosťou. A najmä vlastník zvieraťa nie je nikdy trestne zodpovedný. Niekedy sa od neho žiada, aby vykonal púť, ale zvyčajne sa ako dostatočný trest javí strata jeho prasaťa alebo jeho býka. Nie človek, ale zviera je vinné. Tento starý názor nachádzame už v antickom právnictve a je explicitne formulovaný v Biblii (Ex. 21, 28).

Prípady prasnice z Falaise nie je ojedinelým, v právnickom beštiári sa skoro vždy nachádza prasa. Má to viaceré príčiny, z ktorých prvá súvisí s ich počtom: prasiat je veľa a vandrujú. Zvlášť v meste, kde plnia úlohu smetiarov, ich nachádzame na každom námestí, na každej ulici, v každej záhrade až po cintorín (kde sa snažia vykopať mŕtvoly). Napriek zákazom mestských zvrchovaných úradov, mnohých a mnohokrát opakovaných vo väčšine európskych miest od

12. do 18. storočia, túlanie prasiec je súčasťou denného života a nehody, ktoré spôsobujú, sú častejšie ako tie, spôsobené inými zvieratami.

Napriek tomu existuje asi aj iná príčina, ktorá vysvetľuje prítomnosť prasaťa na súde: jeho príbuzenstvo s človekom. Najbližším zvieratom pre človeka v stredovekých spoločnostiach nie je medveď (napriek jeho vonkajšiemu aspektu a jeho praktickým páreniam sa, ktoré sú považované za podobné človeku), a ešte menej opica či diabol, ale je to práve – prasa. Medicína sa nemýli, ak počnúc starovekým Grékom až po samotné 16. storočie študuje anatómiu ľudského tela na základe pitvy prasaťa s presvedčením, že vnútorné usporiadanie týchto dvoch živých bytostí je podobné (čo naplno potvrdzuje súčasná medicína). V kresťanskej Európe tieto praktiky poskytli okrem iného možnosť obísť zákazy cirkvi, ktorá odsudzovala pitvu ľudského tela.¹⁰

Od útroby tela je len krok k duši. Niektorí autori sa ho pokúšajú preklenúť, alebo si aspoň kladú otázku, či anatomické príbuzenstvo nie je sprevádzané príbuzenstvom iného charakteru. Je prasa rovnako ako človek zodpovedné za svoje činy? Je schopné pochopiť, čo je dobré a čo zlé? A odhliadnuc od príkladu prasaťa, môžeme považovať zvieratá za bytosti morálne a schopné zdokonalenia? Toto je vlastne veľká otázka, na ktorú sa odvoláva väčšina procesov, a z celkového hľadiska aj všetky stredoveké rozpravy o zvierati.

Michel Pastoureau

riaditeľ štúdií École des hautes études en sciences sociales,
a École pratique des hautes études, Paris

- 1 Delort, Robert: *Les animaux ont une histoire*. Paris : Seuil, 1984. Táto práca sa stretla s veľkým úspechom a predchádzali jej viaceré články, ktoré k nej poskytli materiál.
- 2 Často citovaná pasáž (ktorú som tu zhustil) sa nachádza v *Apologie à Guillaume de Saint-Thierry* in: *Sancti Bernardi Opera*. Eds. Jean Leclercq – Charles H. Talbot – Henri Rochais. zv. III. Roma : Editiones Cistercienses, 1977, s. 127–128.
- 3 Sperber, Dan: Pourquoi les animaux parfaits, les hybrides et les monstres sont-ils bons à penser symboliquement? In: *L'Homme*, XV (2), 1975, s. 5–24.
- 4 Korpus v duchu Aristotelovej teórie o zvieratách preložil z arabčiny do latinčiny Michel Scot v Toledě okolo roku 1230; ten istý prekladateľ sa pustil niekoľko rokov predtým do pretlmočenia Avicenových komentárov k tejto zbierke. Takmer o jednu generáciu neskôr bol celok ako taký integrovaný Albertom Veľkým do jeho *De animalibus*. Avšak niektoré pasáže už boli známe a preložené od konca 12. storočia. O znovuobjavení prác z Aristotelovej histórie prírody pozri Steenberghen, Fernand van: *Aristotle in the West. The Origins of Latin Aristotelianism*. Louvain : E. Nauwelaerts, 1995; idem; *La Philosophie au XIIIe siècle*; Louvain : Peeters, 1991.
- 5 Pozri napr. *Summa contra gentiles*, kniha II, kap. 82, in: Akvinský, Tomáš: *Oeuvres complètes*; zv. XII, Roma : Léonine, 1918, s. 513–515.
- 6 *Summa de creaturis*, II : *De homine*. Pozri Aiken, Pauline: The Animal History of Albertus Magnus and Thomas of Cantimpré. In: *Speculum*, 22, 1947, s. 205–225.
- 7 Petit, Georges – Théodoridès, Jean: *Histoire de la zoologie, des origines à Linné*. Paris : Hermann, 1962. Dielo bolo publikované starou šiestou sekciou školy École pratique des hautes études v zborníku menom *Histoire de la pensée* (Dejiny myslenia!) Obsahuje 360 strán; 144 je venovaných staroveku; 155 modernému veku (16. – 18. storočie); a 20 západnému stredoveku a jeho „táraniam“.
- 8 Čo napríklad robí dielo George, Wilma – Yapp, William Brundson: *The Naming of the Beasts. Natural History in the Medieval Bestiary*. London : Duckworth, 1991, kde je delfín zaradený medzi *wild mammals* (s. 96–97).
- 9 O afére prasnice z Falaise pozri Pastoureau, Michel: *Une histoire symbolique du Moyen Âge occidental*. Paris : Seuil, 2004, s. 29–48.
- 10 Pastoureau, Michel: *Le Cochon, histoire d'un cousin mal aimé*. Paris : Gallimard [edícia Découvertes], 2009, s. 105–127.